

стю, тим більше що ні в теорії, ні в практиці єдиного розуміння в цих питаннях нема.

Всі аспекти правові гарантії прокурорського нагляду за дотриманням і правильним застосуванням законів тісно пов'язані між собою. Недосконалість кожного з них у кінцевому рахунку негативно позначається на всій діяльності прокуратури, на загальному стані прокурорського нагляду за дотриманням законів усіма відомствами, організаціями, службовими особами і громадянами.

Але було б невірно зводити всю проблему удосконалювання прокурорського нагляду за дотриманням і правильним застосуванням законів тільки до удосконалення безпосередньо правових факторів цієї діяльності. Для успішного рішення такої великої і багатобічної задачі необхідні також облік і удосконалення факторів, що визначають професійну підготовку і рівень правосвідомості працівників прокуратури, потрібна розробка і впровадження основ наукової організації праці на всіх ланках прокурорських органів.

Список літератури: 1. Закон України Про прокуратуру. 2. Кримінально-процесуальний кодекс України. 3. Гельдібас М. Х., Огородников А. А. Прокурорський надзор. СПб., 2002.

Надійшла до редколегії 20.12.2002 р.

П.В. Шалдиран

Особливості початкового етапу розслідування масових заворушень

Після введення в квітні 1961 р. в дію Кримінального кодексу України, що передбачає кримінальну відповідальність за масові заворушення, протягом 30-ти років такі злочини залишалися екзотикою (як в Україні, так і в цілому в СРСР).

Однак події, які передували розпаду СРСР засвідчили, що колективне насильство, яке приймає форми масових заворушень, у кризові та переломні часи, коли політична нестабільність породжує загальну непевність та розгубленість, традиційні норми та ідеали не можуть, а старі управлінські структури вже не здатні вирішувати нові суспільні проблеми – стало не таким вже рідким явищем.

Україна тривалий час уникала такої долі, однак соціальна напруженість у суспільстві не може пройти без наслідків. Як результат – заворушення в Криму, відомі події 9 березня 2001 р. в Києві. Можна з деякою обережністю прогнозувати нові епізоди такого колективного насильства (досить згадати дії "Білого братерства", похорон митрополита УАПЦ на Софійській площі; дії, що дезорганізували роботу виправно-трудових установ у Маріуполі; постійні масштабні зіткнення фанів відомих футбольних клубів та ін.). Таким чином, з одного боку слідчі повинні бути готові до розслідування

таких неординарних справ, а з іншого боку – відчувається нестача практики їх розслідування (у період 1992-2001 рр. порушенено усього чотири кримінальні справи про злочини, передбачені ст.294 КК України), що вимагає розробок відповідних методичних рекомендацій.

Методична література, що існує на даний момент присвячена переважно розслідуванню масових заворушень на території колишнього СРСР в умовах надзвичайних ситуацій (крім природних, екологічних і техногенних, до них відносять і надзвичайні ситуації соціального порядку – у тому числі масові заворушення в процесі міжнаціональних конфліктів).

Масові заворушення – це навмисні дії, які вчиняються великою групою людей – натовпом, що зазіхають на основі суспільного порядку та безпеки та супроводжуються погромами, руйнуваннями, підпалами та іншими подібними діями або наданням озброєного опору владі.

Як форма колективного насильства, вони можуть бути *інструментальними* (коли служать інструментом (засобом) досягнення певної мети, у тому числі політичної – як було, наприклад, у Криму в червні 1995 р.), *експресивними* (виникають раптово під впливом емоцій та переживань) або *безгрунтovними* (випадкове буйство натовпу – воно раптове, породжене випадковими мотивами та не переслідує політичної мети). Усі ці умовні групи мають свої особливості. Так, у першому випадку, заворушення готуються заздалегідь, їхні організатори і керівники відомі. У інших же випадках виникають стихійно та характеризуються створенням, також стихійно, у їх масі учасників ініціативних груп свого роду органів керування натовпом. Відповідно й умови їхнього розслідування різні: у першому випадку розслідування ускладнюється протидією з боку зацікавлених у цьому осіб (тиск на слідчих, свідків та потерпілих, суд), що продовжується аж до судових слухань (може включати організацію мітингів та ін.); а в другому-третьому, натовп швидко розсипається, а стихійно створені в ньому ініціативні групи, що керували натовпом, припиняють свою діяльність (найважливішою характеристикою натовпу є його тимчасовий, непостійний характер). Для першої групи також характерна діяка (іноді до 2-3 днів) тривалість злочинних дій, на відміну від відносної швидкоплинності інших. Усе це необхідно враховувати при розслідуванні, аналізуючи причини, що породили заворушення та встановлюючи ту або іншу форму колективного насильства.

Використовуючи деякий досвід розслідування масових заворушень, можна вказати на ключові моменти, характерні, на наш погляд, для початкового етапу їх розслідування, що вкрай важливо для встановлення істини у справах цієї категорії.

Уже сама назва злочинних дій – масові заворушення свідчить про масштабність злочинної діяльності та виділяє їх із загальної маси аналогічних злочинів.

Масові заворушення – це натовп людей у ситуації, коли спрацьовує так званий “феномен натовпу”, “стадне почуття”, “мавпячий ефект”. Та-

ким натовпом керує підсвідомість, гору беруть твариногодібні інстинкти. При цьому люди у натовпі стають легко контролюемі (імпульсивні та нетерпічні). Під час руху, наприклад, населеному пункту на Його шляху виникають злочинні осередки: знищуються (у тому числі підпали) або ушкоджуються майно – як державне, так і окремих громадян (кіоски, крамниці, кафе, автомобілі та ін.); заподіюються тілесні ушкодження працівникам та власникам структур, які зазнали погромів, а також працівникам правоохоронних органів, що здійснюють спроби припинити злочинні дії. Одночасно ці дії можуть супроводжуватися захопленням заручників, вбивствами, згвалтуваннями (особливо, коли мова йде про заворушення, ускладнені міжнаціональними, етнічними конфліктами); часто виникає реальна загроза захоплення приміщень органів внутрішніх справ з метою звільнення затриманих у ході масових заворушень їх активних учасників та ін. Неоднорідність натовпу, різна мотивація дій учасників заворушень може спричинити численні грабежі, крадіжки, вчинення інших корисливих злочинів.

Таким чином, слідство має справу з великою кількістю різноманітних злочинних епізодів, вчинених у процесі масових заворушень (по відомих справах про такі злочини на території колишнього СРСР кількість тільки вбивств та згвалтувань часто перевищувала сотні). Виходячи з того, що масові заворушення в сучасних умовах переважно довготривалі та можуть продовжуватися декілька днів, слідча група створюється вже після закінчення таких подій. Тому територіальні слідчі (органів внутрішніх справ, СБУ та прокуратури) порушують кримінальні справи по окремих епізодах злочинної діяльності в процесі масових заворушень (хоча самі масові заворушення є досить очевидними). По справі проводиться огляд місця події та деякі інші початкові слідчі дії, що можливі на той момент (оскільки іноді робота слідчих підрозділів може бути повністю паралізована в умовах триваючих заворушень). Окрім огляду (часто йому передує короткий огляд місця пожежі, проведеної фахівцями пожежного нагляду, що прибули для його гасіння), проводиться первинне опитування свідків, встановлюється розмір заподіяного збитку, призначаються експертизи: пожежно-технічні, товарознавчі, хімічні, судово-медичні, балістичні та деякі інші.

Створення слідчо-оперативної групи (при масштабних заворушеннях можна говорити про слідчо-оперативні бригади). До її складу, як правило, включаються всі слідчі, які проводили початкові слідчі дії ще до створення групи (можуть виникнути проблеми в тому випадку, якщо вони, з деяких причин, могли самі бути свідками-очевидцями всіх подій – що по таких справах не рідкість). Хоча ст. 112 КПК України відносить такі справи до підслідності слідчих СБУ, на практиці, переважно, – група змішана: до неї входять як слідчі служби безпеки, так і слідчі міліції та прокуратури.

Така група має свою внутрішню структуру, яка звичайно включає: штаб, аналітичну групу (інформаційний центр), криміналістичну групу та окремі слідчі групи (підгрупи). Оперативне забезпечення проводиться як оперативними службами СБУ, так і МВС України.

Особливо важливе значення на початковому етапі слідства має аналітична група, учасники якої вже в період 2-3 дні систематизують інформацію про конкретних осіб та вчинені ними злочинні дії. Складається карточка, як по особах, так і по злочинним епізодам або ця інформація систематизується з використанням комп'ютерних технологій. Зокрема, створюються банки даних про час, місце та способи вчиненого злочину, свідчення потерпілих, свідків, вилучених речових доказах та ін. Робота ця вкрай складна (наприклад, 21-26 листопада 1988 р. у Кіровабаді Шамхоре було зареєстровано 1782, а в Душанбе 12-16 лютого 1990 р. 1330 фактів злочинних проявів під час масових заворушень) та полягає у вивченні всіх документів, що надходять від слідчих, оперативної інформації, а також у перевірці значної кількості фото- і відеоматеріалу (відеозаписи, вилучені в процесі розслідування масових заворушень у Криму, наприклад, склали більш 15 годин). Вкрай важлива в цей період і робота криміналістичної групи, що забезпечує огляди місць погромів, огляд та вилучення речових доказів, допомогу в застосуванні науково-технічних засобів, призначення всього комплексу судових експертиз.

Ефективність розслідування залежить також від того, наскільки діяльність слідчо-оперативної групи відповідає особливостям обстановки, що складається у справі, і правильній оцінці слідчої ситуації.

1. *Огляд місця події*: До складу групи при огляді в обов'язковому порядку запрошують фахівців: пожежників, криміналістів та ін. Треба враховувати, що ситуація за участю фахівців та експертів в огляді на початковому етапі слідства може бути ускладнена через недостатність сил місцевих експертних установ у зв'язку з великою кількістю об'єктів огляду.

Організація огляду в деяких випадках може притискати охорону та учасників представниками правоохоронних органів (при триваючих заворушеннях). А в якості понятій іноді корисно залучати авторитетних у районі (мікрорайоні) людей, що можуть у такому випадку виступати свого роду гарантами об'єктивності слідства (робиться це з урахуванням відношення більшості населення до того, що трапилося, якщо мова йде, наприклад, про міжнаціональний або міжконфесіональний конфлікт).

До загальних рекомендацій при огляді місця події відносяться: обов'язковий пошук та вилучення предметів, що використовувалися при погромі як знаряддя руйнування, ушкодження об'єктів нападу, травмування потерпілих – металеві прутки, біти, фрагменти розбитих меблів (наприклад, ніжки від столів, зручні для нанесення ударів), каміння, різні металеві предмети у тому числі промислового призначення: болти, гайки великих розмірів, шестірні та ін., – яких можуть залишитися відбитки пальців рук, а також скло, тощо), які використовуються для кидання; сосуди із запальнюючою сумішшю. Іноді на місці погромів виявляються предмети, узяті учасниками заворушень при попередньому погромі та які були використані у якості знарядь злочину: більярдні кулі, фрагмент розбитих меблів і т.ін. (фіксація

таких фактів дає можливість для підтвердження участі конкретної групи учасників заворушень у погромах на декількох об'єктах).

а) до особливостей огляду місць пожеж належать: зразки сажі, предмети (їх фрагменти), на яких могли зберегтися сліди запальної суміші (як слід, це паливно-мастильні матеріали). Зокрема, пляшки (або їх осколки) із запальною сумішшю (там же можуть бути обгорілі фрагменти тканини та паперів, використовувалися в якості гнота). У Криму, наприклад, у червні 1995 р. для цього була використана тканина червоного кольору з розірваної на стрічки скатертини з їдалні в селищі Старий Крим, де готовалися такі засоби перед заворушеннями. Участь фахівців дає можливість вже при первинному огляді відповісти на деякі цікавлячі слідства питання: про місце запалення, про застосування для підпалу речовин тощо.

б) при застосуванні в процесі погромів вогнепальної зброї: вилучаються стріляні гільзи, кулі, зброя (у тому числі і як результат застосування зброї працівниками міліції, що припиняли дії погромників). У випадку їх виявлення фахівець-баліст може, наприклад зробити попередній висновок про застосування в різних місцях одного й того ж екземпляру зброї. Так, у процесі оглядів місць погромів у Феодосії та Судаку в двох місцях були виявлені стріляні гільзи 16-го калібрі. Вони були з однієї рушниці, що потім була виявлена на місці зіткнення колони погромників з працівниками міліції під Судаком. Це дало можливість слідству разом з іншими доказами по справі зробити висновок про участь конкретної особи, у якої була ця рушниця, у нападах на конкретні об'єкти в цих містах (і як одного з організаторів масових заворушень).

в) при руйнуваннях будинків, у тому числі пляхом вибуху: вилучаються фрагменти вибухових пристройів (наприклад, гранат). Проводиться розбирання зруйнованих будинків.

г) при огляді місць, якими рухався натовп, треба ретельно оглядати проїжджу частину дороги, площі. При цьому виявленню та вилученню підлягають транспаранти, прапори, листівки та ін. предмети, що належать тим, хточинив погроми; упакування з-під продуктів (соки, пиво, шоколад та ін.) викрадених із розгромлених приміщень. Проводиться фіксація різного роду написів, які могли бути зроблені на стінах будинків по шляху їхнього руху.

Огляди в обов'язковому порядку повинні супроводжуватися повномасштабним застосуванням відео- і фотозйомки.

2. *Встановлення та огляд осіб*, доставлених до лікарень під час заворушень (у тому числі машинуою "швидкої допомоги"), або тих, що звернулися туди за допомогою після їх закінчення з різними тілесними ушкодженнями. Це можуть бути як потерпілі від діянь тих, хточинив погроми (у тому числі і працівники правоохоронних органів), так і самі активні учасники заворушень, що постраждали в результаті дій охорони об'єктів або працівників міліції. Наслідками участі у масових заворушеннях є переломи, забиті місця, вогнепальні поранення та ін. Часто тілесні ушкодження учас-

ники заворушень одержували в результаті падіння на них розбитих фрагментів скла вітрин, уламків будинків – причому одержували ушкодження переважно особи, з перших рядів натовпу (це, як правило, були активні учасники заворушень). Крім огляду таких осіб, у них проводиться вилучення одягу на предмет виявлення на ньому слідів: палівно-мастильних матеріалів, що входять до складу запальної суміші, пострілів, а також інших слідів, що свідчать про їхню участь у заворушеннях. Одяг вилучається також у працівників правоохоронних органів (вилучаються і захисні каски, щити) – у тих випадках, коли він був ушкоджений у результаті агресивних дій учасників заворушень (розриви, ушкодження від впливу відкритого полум'я – якщо застосовувалися пляшки із запальною сумішшю тощо).

Часто активні учасники заворушень після одержання необхідної медичної допомоги, залишають лікарню та з відомих причин ховаються. У таких випадках проводиться допит лікарів, що надавали медичну допомогу, або членів бригади “швидкої допомоги”, які доставляли постраждалих у лікарню. Вилучається медична документація (історія хвороби амбулаторного або стаціонарного хворого), необхідна для наступного проведення досліджень у рамках судово-медичної експертизи. Часто такі особи називають вигадані анкетні дані. Тому, при необхідності, після допитів працівників медичних установ, складаються їхні фотороботи.

3. Вкрай важливою є робота з виявлення та вилучення вже на початковому етапі слідства *фото- і відеоматеріалів*, знятих під час заворушень журналістами, приватними особами, а також отриманих тоді ж у результаті проведення оперативних заходів органами внутрішніх справ, служби безпеки. Останні надають отримані матеріали слідству, а в інших випадках, як правило, проводиться їх вилучення в процесі обшукув або виїмок. Зволікання з проведенням цих слідчих дій вкрай ускладнює одержання в наступному цих матеріалів: перед показом по телебаченню проводиться їх монтаж, з використанням комп'ютерних технологій віддаляться обличчя активних учасників масових заворушень (або особливі прикмети, за допомогою яких їх можна відізнати) і т.ін. Необхідно враховувати, що журналісти не завжди йдуть назустріч слідству. Пов'язано це, у першу чергу, з тим, що самі вони далеко не завжди відіграють позитивну роль у запобіганні заворушень, оскільки присутність телебачення безпосередньо на місцях подій найчастіше стимулює насильство.

Саме фото- і відеоматеріали, отримані слідством, дають можливість для створення картотек, відеотек, фотоальбомів організаторів та активних учасників заворушень (та просто людей, що знаходилися в натовпі), використаного ними при цьому автотранспорту; їх віднайдення та викриття у вчиненні у процесі заворушень конкретних злочинних дій (наприклад, завдав удару по обличчю міліціонера, кинув камінь у вітрину крамниці, розбив лобове скло конкретного автомобіля і т.ін.).

У таких випадках для віднайдення свідкам представляють фото- таблиці, на яких розміщують не традиційні 3-4 фотографії, а 30-40 (активні учасни-

ки заворушень та декілька осіб, завідомо непричे�тних до цікавлячих слідство подій).

4. *Обшуки*. Як правило проводяться за місцем проживання підозрюованих осіб. Обшукуються також автомобілі, якщо є дані про використання їх у процесі заворушень. Учасники слідчої дії орієнтуються на популлярні знарядь злочинів (вогнепальна зброя, гляшки із запальною сумішшю та ін.).

Ці слідчі дії проводяться з урахуванням обстановки у населеному пункті. Необхідно враховувати, що такі дії можуть спровокувати новий наплив емоцій та нові хвилювання. Саме тому, при проведенні затримок та арештів активних учасників заворушень на початковому етапі розслідування їх бажано направляти для тимчасового або постійного утримування в ПЗ або СІЗО, які розташовані за межами області, де ведеться слідство (через реальну погрозу в цей період захоплення будинку відділів внутрішніх справ з метою звільнення затриманих).

Важко уявити собі, особливо по цій категорії справ, практику розслідування таких злочинів без узгодженої діяльності попереднього слідства та дізнання. Виявлення, розкриття і розслідування тяжких злочинів із застосуванням лише процесуальних методів, без використання можливостей оперативних підрозділів взагалі неможливе.

Взаємодія слідчого з оперативно-розшуковими органами здійснюється відповідно до ч.4 ст.114 КПК України, яка передбачає проведення органами дізнання на підставі доручення слідчого слідчих і розшукових дій та допомогу і сприяння під час проведення окремих слідчих дій.

Найчастіше практикуються попереджуvalні заходи (тобто дії, що забезпечують затримання підозрюованих, що не встигли вибути за межі району певного органу, який проводить розслідування в справі) у формі використання наявних і створення додаткових міліцейських постів і патрулів на залізницях, автостанціях, вокзалах, шляхах, що ведуть із району, де вчинені заворушення. Застосовується і така форма розшуку по «гарячих слідах», як погоня.

Слідчо-оперативні групи являють собою найбільш ефективну форму самостійної взаємодії слідства з оперативними працівниками органів дізнання. У плані попередження злочинів важливе значення має аналіз оперативної інформації.

Виконання запропонованого комплексу слідчих дій (це природно, що не вичерплює їх перелік) на початковому етапі розслідування, дозволить створити умови для успішного розслідування таких тяжких злочинів, якими є масові заворушення.

Список літератури: 1. Корухов Ю., Григор'єв В. Потрібна криміналістика надзвичайних ситуацій // Законість. 1993. № 10; Особливості розслідування масових заворушень. Методичний посібник / Під ред. В.Н. Махова. М., 1995. 2. Методичні рекомендації по розкриттю та розслідуванню злочинів і правопорушень, скочених у ході масових безладів // Бюджетень ГСУ МВС СРСР. № 6. 3. Беджашев В.И., Эйсман А.А. і ін. Організація і планована дільність слідчих бригад. Методичний посібник. М., 1990. 4. Матеріали криміналільної справи № 48-550/3 ГУ СБ України в Криму.

Надійшла до редакції 15.10.2002 р.